

De *relatietheorie* en de architectuurpraktijk in de stedelijke vernieuwing

Klaas Waarheid¹

Vooraf

De relatietheorie van Van Leeuwen heeft de potentie een overkoepelend structurerend denk- en doenkader te vormen om de praktijk van de stedelijke vernieuwing beter te begrijpen en gevolgen van interventies beter te kunnen inschatten. Mij is gevraagd, vanwege de positie en ervaring van ons architectenbureau in de praktijk van de stedelijke vernieuwing, over deze veronderstelling mijn gedachten te laten gaan en mijn opvatting aan het papier toe te vertrouwen.

Ik stel mezelf de vraag wat duurzame stedelijke vernieuwing inhoudt, schets in het kort context, onze fascinatie, werkwijze en rol in dit vernieuwingsproces en sluit af met een poging tot vertaling van de grondregels van de relatietheorie van Van Leeuwen naar de dagelijkse architectenpraktijk in de stedelijke vernieuwing.

1. Duurzaam stedelijk vernieuwingsproces van de stad

Wat betekent duurzame stedelijke vernieuwing, welk toekomstig stadsbeeld hebben we voor ogen? Dit zijn wezenlijke, bijna te voor de hand liggende vragen, waar we het over eens moeten zijn om de *relatietheorie* te kunnen toetsen en inzetten. Duurzaamheid staat voor extra aandacht voor kwaliteit en heeft betrekking op de korte maar vooral ook op de langere termijn. Voor de kortere termijn kan dat in onze praktijk slaan op energiebewust en onderhoudsarm bouwen. Voor de langere termijn gaat het om meervoudig gebruik (functiewisselingen) in tijdloze, zwigende architectuur.

Stedelijke vernieuwing gaat over (geleidelijke) transformatie van de fysieke en sociale delen van stad. De stad is een complex dynamisch systeem waarin vele partijen (bewoners, eigenaren, ontwerpers, overheden, ontwikkelaars) betrokken (behoren te) zijn, belangen/posities hebben te verdedigen en verwachtingen koesteren.

Het vernieuwingsproces bestrijkt meerdere schalen (van stoel tot stad) en gaat over korte (mode/ leefstijlen) tot zeer lange tijdeenheden (cultuur/historische continuïteit). Het fysieke (het harde deel) heeft een zeer lange halfwaardetijd het sociale (zachte deel) kan zich vluchtig ontwikkelen (leefstijlen, taalgebruik etc.)

2. Positie

Voordat ik mijn ideeën weergeef omtrent de toepasbaarheid van de *relatietheorie* wil ik voor het goede begrip werkveld, werkwijze, fascinatie en procesrol beschrijven van ons architectenbureau in de stedelijke vernieuwing.

Werkveld en werkwijze

Ons bureau, Van Schagen architecten richt zich reeds een jaar of vijftien op de opgave voor hergebruik van (woon)gebouwen. Vooral in de naoorlogse wijken ('45-'70) ligt een grote transformatieopgave. Wij

¹ Van Schagen Architecten, Rotterdam

opereren als onderzoek- en ontwerpbureau en begeleiden de uitvoering van onze ontwerpen. We worden meestal in een vroeg stadium door de opdrachtgever benaderd om een haalbaarheidsstudie te doen, hetgeen vaak leidt tot een voorlopig programma van eisen. We wensen ons grondig te verdiepen en te verplaatsen in vragen, problemen, positie en belangen van alle deelnemende partijen (gebruiker, opdrachtgever, soms aannemer, deelgemeente, stedenbouwkundig ontwerper/supervisor) en dagen de andere deelnemers uit hetzelfde te doen. Zo leren betrokken partijen in onderling vertrouwen en respect elkaars standpunten kennen en dat is nodig om vervolgens plannen met breed draagvlak te kunnen ontwikkelen. De functie van het ontwerp is daarbij niet primair het tonen van een resumerend eindbeeld maar vooral een middel tot onderzoek, verleiding en discussie/onderhandeling. De gedachtewisselingen tijdens planontwikkeling over conceptkeuzes stimuleren we door bijvoorbeeld het organiseren van workshops, maken van model(woning) en bezoeken van referentieprojecten. Het 'eindbeeld' volgt daarna. Een beeld wat zowel in nieuwbouw als bij transformatie een zekere tijdloosheid moet uitstralen en zowel technisch, programmatisch als esthetisch tegen een stootje kan (dus duurzaam is) en ruimte laat voor eigen interpretatie. Het eindbeeld koppelen we reeds in een vroeg stadium aan 1:1 details. Op deze wijze onderzoeken we hoe de toegevoegde nieuwe delen zich verhouden tot het bestaande en hoe de karakteristieke beeldelementen gemaakt kunnen worden. Daarmee benadruk ik dat wat ons betreft het eindbeeld er zeer toe doet, maar alles op zijn tijd.

Fascinatie

Onze fascinatie is samen te vatten als de zoektocht naar- respectievelijk de vinger leggen op- de meerwaarde van het bestaande (t.o.v. het nieuwe). Het gaat daarbij om de waardering van diverse waarden zowel emotionele waarden (herkenning, herinnering, het vertrouwelijke alledaagse) als materiele waarden (opbrengsten, investeringen). Op welke wijze kan het bestaande (in plaats van als barrière) dienen als noodzakelijke opstap naar de toekomst (draagvlakontwikkeling voor herstructurering). Stel je voor: een stad vol reeds aanwezige kansrijke gebouwen beladen met emotionele en materiele waarden. In een dergelijke setting kan toegevoegde ingetogen nieuwbouw de schoonheid van het bestaande versterken; de meerwaarde van het nieuwe ten opzichte van het bestaande. De cirkel is rond.

Wat in elk proces van cruciaal belang is, en daarin proberen we de katalysator te zijn, is dat alle betrokken partijen of eigenlijk de vertegenwoordigers van partijen (personen dus), aangenaam besmet raken met dezelfde fascinatie en het te bereiken ambitieuze eindresultaat. Respect voor elkaars discipline en denk- en werkwijze is daarbij van essentieel belang. Bij ontbreken van gemeenschappelijke belang, doel en fascinatie is een matig eindresultaat het maximaal haalbare. De *relatietheorie* vraagt op dit punt om aanvulling.

Rol

Uit deze werkwijze volgt bijna impliciet dat wij vinden het beste tot ons recht te komen en maximaal te kunnen presteren indien we niet alleen als architect maar ook als onderzoeker een rol binnen het vernieuwingsproces kunnen vervullen.

3. Van Leeuwen en duurzame stedelijk vernieuwing

De vraag of en hoe het sociale en fysieke zich in de stedelijke vernieuwing voorspelbaar en duurzaam kan verhouden is van groot belang. Vooral de sociale component is aan verandering onderhevig. Een systeembenadering op basis van Van Leeuwen's theorieën zou sturing kunnen geven aan de veranderingsprocessen.

Douwe Jan Joustra en Cees Anton de Vries herformuleerden een zestal grondregels gebaseerd op Van Leeuwen in hun essay 'Het brilletje van Van Leeuwen'. Vanuit mijn eigen praktijk als architect binnen de stedelijke vernieuwing becommentarieer ik deze grondregels en stel mezelf de vraag of de principes van de *relatietheorie* van Van Leeuwen effectief toepasbaar zijn en welke aanvullingen gewenst zijn.

4. De grondregels bekeken

Grondregel 1: Zorg voor stabiliteit in beheersmethodiek

Duurzame stedelijke ontwikkeling kenmerkt zich door een behoudende en zorgvuldige strategie (stabiliteit in beheersmethodiek). Vanuit die zekerheid kan een ontwikkeling naar kwaliteit plaatsvinden door groei.

Abrupte veranderingen zowel sociaal (andere bewoners/gebruikers) als fysiek (andere gebouwen) kunnen leiden tot ontheemding en ontwrichting. In sociale zin: bewoners gaan zich vreemd voelen in hun eigen omgeving. De alledaagsheid, het herkenbare, wordt hen ontnomen.

Zelf ervoer ik dat tijdens mijn middelbare schoolperiode (begin jaren '70). Van hogerhand werd toen besloten het Zuid-Molukse woonkampement in Westerbork op te heffen en een aanzienlijk deel van de Molukse bewoners te huisvesten in Bovensmilde, een dorpskern van zo'n 4500 autochtonen. De oorspronkelijke bewoners voelden zich evenals de Molukkers zelf onzeker en ongemakkelijk. Deze abrupte verandering vond, zoals zovaak, plaats over de hoofden van de betrokkenen heen waardoor per definitie verzet zich organiseert. Molukkers en autochtonen kwamen tegenover elkaar te staan. Dat uitte zich op het voetbalveld en in het café. Knokpartijen waren aan de orde van de dag. Een gemengde Technische School werd tot drie keer toe in brand gestoken, de laatste keer zo grondig dat werd besloten de school af te breken.

De Molukkers hadden grote moeite met het 'normaal' bewonen van hun huis wat logisch was want daar waren ze onervaren in. Ze maakten doorgangen in dragende muren naar de burens ter wille van een verbinding binnendoor. Dat gaf problemen met Bouwtoezicht.

Los van mijn niet aflatende verbazing dat de Molukkers in het voormalig doorvoerkamp Westerbork waren gehuisvest blijkt uit dit voorbeeld het volgende: bovenaf opgelegde maakbaarheid staat per definitie op gespannen voet met aandacht voor context. Daar komen altijd brokken van. Het organiseert maatschappelijk verzet. Aanwezige kwaliteiten ontwikkelen op deze wijze niet. Ze worden juist op bruuske wijze vermorzeld. Grondregel 1 van de *relatietheorie* biedt in dit verband mogelijk soelaas.

Tweede voorbeeld

Pendrecht is ontworpen als zelfstandige wijk, waar de wijkgedachte de grondslag vormde van haar opbouw. De ruimtelijke bouwsteen was de wooneenheid. Deze ideale sociale eenheid vormde de schakel met de wijk. De sociale betekenis van de eenheid was van korte duur.

In Pendrecht zijn tegenwoordig veel beheerproblemen. Kapitaalkrachtigen vertrekken en het aantal kansarmen neemt flink toe. Deze situatie is kwetsbaar. In de naoorlogse stad is dit vanwege het ontbreken van sociale cohesie, een probleem voor de corporaties en de politici.

Pendrecht ontstond vanuit een zekere angst voor de stad (chaotische onoverzichtelijkheid) en was een rustige overzichtelijke wijk aan de rand van de stad. Nu is Pendrecht zelf deel van de stad geworden. Dit vraagt om een nieuwe benadering t.a.v. ruimte-inrichting en woonprogramma's. Bijzonder in Pendrecht is dat dit gebeurt met respect voor de aanwezige structuur en architectuur.

Sloop-nieuwbouw vindt plaats in de *footprint* van het bestaande. Private huizen met eigen tuinen worden opgenomen in de bestaande open, groene stempelstructuur.

Levensvatbare blokken (Vissekommen van architect Nefkens) werden door ons bureau zorgvuldig en met respect voor de Pendrecht-architectuur/details verbeterd. Dit geldt voor de gevel en de woningen. De benadering is niet historiserend. Er is ruimte voor nieuwe programma's in bestaande context. Interessant aan de Nefkens blokken is dat het tweede leven van deze blokken dynamischer en veelbelovender lijkt te worden dan haar eerste. De voormalige huurwoningen zijn bereikbare koopwoningen geworden en de verkoop ervan loopt veel beter dan verwacht. Pendrecht is een goed voorbeeld van zorgvuldige strategie. Ontwikkeling naar kwaliteit lijkt zich hier af te tekenen.

Derde voorbeeld

Ontwerpen die niet één enkele maar verschillende functies kunnen opnemen (flexibiliteit), hebben gunstiger toekomstwaarde en zijn dus meestal duurzamer, maar ook duurder en dus budgetoverschrijdend. Daarom worden ze door opdrachtgevers vaak niet gehonoreerd.

Een goed voorbeeld in onze praktijk zijn de starre portiekblokken, die wij als volgt aanpakken. Op blokniveau introduceren we flexibiliteit door eenduidigheid in woningtypes te veranderen in differentiatie van woningtypes. Dit kan door horizontaal en verticaal samen te voegen, wisselbeuken te benutten, portieken op te heffen etc. In de woning is extra flexibiliteit mogelijk door de hoofdslaapkamer te verplaatsen en daarmee de vrije woonbeuk te introduceren.

Deze interventies passen vaak niet in initiële budgetramingen die opgesteld zijn met korte tijdschorsion.

Een budgetteringssysteem wat duurzame ontwerpen stimuleert is nodig.

Ook in dit voorbeeld zou je vanuit het gedachtegoed van de *relatietheorie* een modus willen ontwikkelen. Ik zie hier overigens voor de overheid een sturende rol weggelegd.

Vierde voorbeeld

In elk project gaat het bij projectbudgettering om een scheiding tussen onderhoudsbudgetten en bouwbudgetten. Om projecten financieel haalbaar te krijgen worden ze samengesteld uit inferieure materialen waar binnen de kortste keren veel onderhoud aan moet worden gepleegd. Duurzame materialen worden wel gebruikt maar vooral om een voornaamheid uit te stralen.

De materiaalkwaliteit van de doorsnee woningbouwplannen zoals binnendeuren, hang- en sluitwerk, plinten, binnentrappen, afwerking van schalmgaten, wand- en vloertegels, gevelkozijnen, dakgoten, sanitair, keukenblokken en ga zo maar door, is beroerd en geeft je niet het vertrouwen dat het lang meegaat. De ervaring dat je in een solide huis komt te wonen ontbreekt ten enen male. De wegwerpkwaliteit van het gebouwde (fysieke) strookt niet met haar lange beoogde levensduur.

Dit voorbeeld toont de terreur van het korte termijn denken. Prikkel die langere termijn denken stimuleren zijn nodig. Het duurzaam bouwen initiatief helpt maar gaat misschien teveel over milieubelasting en schrijft soms materialen voor die leiden tot minder duurzame details (geen lood meer t.p.v. kozijnen, houten gevelbekleding).

Het hanteren van een budgetteringssysteem waarin naast de bouwkosten tevens de te verwachten onderhoudskosten een rol spelen is de voor de handliggende oplossing. In ieder geval combineer je dan korte en lange termijnafwegingen.

Grondregel 2: Grenzen vormen de basis voor de 'inrichting'

Grenzen moeten bewust worden ingericht. Grenzen in de vorm van banden/bufferzones zorgen voor ontwikkelingen in diversiteit van leefstijlen en belangen. Harde grenzen als lijnen of muren zorgen voor

confrontaties, eigen ontwikkelingen, eilandvorming.

Grenzen, overgangen, tussengebieden, grensgebieden, grensovergangen. Het zijn verschillende woorden, maar ze gaan allemaal over ruimtegebruik in een woning, gebouw of openbare ruimte. De begrippen zijn op alle schaalniveaus van toepassing. Het gaat over harde, heldere scheidingen maar ook over overgangen, zones, bandbreedtes die geleidelijke veranderingen van ruimtegebruik en ruimteclaims mogelijk maken. Grenzen kunnen scheiden (muur, lijn), beschermen (omlijnen ommuren, omzomen) en verbinden (overgangen, tussengebieden). We herinneren ons de colleges en de dictaten van Herman Herzberger waarin de overgang tussen gebouw en straat ruimschoots de aandacht kreeg. Grenzen vormen de basis voor 'inrichting'. Grenzen zijn van grote betekenis in het ontwerp. Aldo van Eyk en ook Adolf Loos, toonden zich meesters in het ontwerpen met grenzen. Bij hen werkten ze als geleidelijke overgangen tussen verschillende ruimten. Bewegen langs (Loos) of door de ruimte (van Eyk) ervaar je als indringend omdat zij de grens niet als een te passeren scheiding maar als overgang ontwierpen. Bij van Eyk kon de overgang tevens de opmaat voor een schaa sprong zijn tussen een domein voor kinderen en dat voor volwassenen, zoals in het Amsterdamse Burgerweeshuis. Zo creëerde hij beschutte en minder beschutte plekken.

De naoorlogse stad, ons belangrijkste werkterrein, is zeer geschikt om een grote diversiteit aan woon-, werk- en voorzieningsfuncties op te nemen. Dit stadsdeel vormt de overgang, cq. legt de verbinding tussen de vooroorlogse binnenstad en het suburbane gebied.

In de moderne stedenbouw is sprake van andere grenzen en overgangen dan in de stedenbouw van Camillo Sitte. Dat heeft grote gevolgen voor ontwerp-, planproces en gebruik van het gerealiseerde projecten. De Sitte stedenbouw kenmerkt zich door een compositie van gesloten bouwblokken als heldere fysieke begrenzing met en markering van straat en plein. Er is een maximaal contrast tussen de rumoerige, representatieve straatzijde (voorzijde) en de rustige, rommelige meer private, informele binnengebieden (achterzijde). Straat, plein en de openbare ruimte vallen samen (alleen het park is een straatloze openbare ruimte). De relatie tussen straat (sociaal culturele component) en bebouwing (fysieke component) is duurzaam.

In de moderne stedenbouw is sprake van gecomponeerde losse plaatsing van bebouwing in de open (groene) ruimte. De relatie tussen straat en bebouwing is beperkt en niet duurzaam; de straat dient de mobiliteit, regelt de functionele samenhang tussen de stadsdelen. De buitenruimte tussen de straat en de blokken heeft een onduidelijke betekenis; het is een overgang met een onduidelijk gebruik. De blokken staan er wat gedesorieënt en autistisch bij. Wat is voorzijde wat is achterzijde? Welke relatie is er met de openbare ruimte?

Het Bijlmerplan van Rein Geurtsen reageert op de nadelen van het moderne stedenbouw. In het ontwerp vervaecht hij Sitte en de modernen. Hij onderscheidt het maaiveldniveau (schaal van menselijke maat) en de hogere schaal van de flats (waarvan er m.i. teveel gesloopt zijn). De klassieke straat met bijbehorend gebruik wordt in ere hersteld. Ze is weer duidelijk en overzichtelijk. Hij ontwerpt een fysieke versmelting tussen bestaande flats en nieuwbouw aan de voet. Deze versmelting heeft in het planproces tot gunstig gevolg dat de nadruk op de samenhang van het plan komt te liggen. De aandacht voor de overgangen tussen de delen is daardoor maximaal en dus duurzaam.

Een voorbeeld van een ruimte die als overgang fungeerde is de portiek. Een typisch product uit de jaren vijftig. De portiekruijtte als overgangsruijtte is geen succesverhaal. Het in korte tijd, door maatschappelijke veranderingen gewijzigde gebruik heeft geleid tot de ondergang van de portiekruijtte.

Uit het volgende voorbeeld zal blijken dat het belangrijk is om kritisch te beoordelen of een grens cq. overgang wel voldoende duurzaamheid inbrengt in het ontwerp en dat het anders beter is te kiezen voor overgangen die hun waarde door de eeuwen heen hebben bewezen (zoals gaanderijen) of anders veilige grenzen toe te passen.

Het gebruik en de betekenis van portiekrimte is, zoals opgemerkt, in de loop der tijd flink veranderd. Ooit in de vijftiger jaren bedoeld als een bemiddelende overgangsruiimte tussen openbaar en privé; semi-openbaar/-privé. gebruikt als efficiënte toegang van de gestapelde arbeidersgezinwoning waarvan de arbeiders (veelal uit de provincie naar de stad getogen) allen op het zelfde tijdstip van werk huiswaarts keerden naar hun gezinnen. De portieken werden keurig schoongehouden en ingericht door de bewoners zelf. Er is veel veranderd: de portiekrumtes (wel of niet afgesloten van de straat), worden tegenwoordig gebruikt door grote allochtone gezinnen, startende alleenstaanden of stelletjes, en de arbeider van toen; de senior van nu. De diversiteit aan bewoners en woongedrag is fors toegenomen. Dat geeft spanningen. De cultuur van collectiviteit van toen heeft plaats gemaakt voor de individualiteit van nu. Het portiek is een bron van overlast, irritatie, angst en ruzie geworden. In een periode van 45 jaar is de bemiddelende overgangsruiimte een niet ingericht niemandslandgebied geworden waar je je buren moet ontmoeten terwijl je dat niet wenst.

Deze analyse pleit voor het opheffen van de portiek in deze vorm en het bewijst het falen van de portiek als duurzaam ontwerpelement, omdat het geen divers gebruik verdraagt, te letterlijk inging op de sociale geest van de vijftiger jaren.

Ik ben in dit geval van mening dat het portiek in deze hoedanigheid als ontwerpbouwsteen niet toegepast had mogen worden. Haar toepassingsmogelijkheden zijn te weinig flexibel gebleken. Haar houdbaarheidsdatum is al lange tijd gepasseerd.

Grondregel 3: Ingrijpen langs de lijn der geleidelijkheid

Ingrijpen moet gebeuren via de lijn van geleidelijkheid. Aansluiten, cq. voortborduren op eigen historie en karakter is goed voor behoud van diversiteit en groei in kwaliteit.

Bij het nadenken over de toekomst van een bestaande buurt of woongebouw volstaat maar al te vaak een analyse van de actuele situatie. De zorgwekkende actuele situatie is meestal de aanleiding om tot sombere of kortzichtige toekomstbespiegelingen over te gaan. Het kan ook anders. Geurtsen, stedenbouwkundig ontwerper, signaleert naar aanleiding van zijn diagnose van de Bijlmermeer en de F-buurt: "Nog steeds beweren hardnekkige vakbroeders dat de Bijlmer stedenbouwkundig deugt en de problemen zijn veroorzaakt door de grote sociale veranderingen". Hij bestrijdt dit en merkt terecht op dat het omgekeerde wel geldt: sociale dynamiek is een goede test op een duurzaam stedenbouwkundig plan (zoals veel wijken van eind 19^e begin twintigste eeuw, denk aan Moerwijk/Den Haag van architect Dudok). Met andere woorden het gebouwde Bijlmerplan bleek stedenbouwkundig niet duurzaam. Dat betekent niet dat het Bijlmerontwerp niet klopte, want het ontwerp is nooit gebouwd. Het betekent wel dat het niet realiseren van een aantal bepalende ontwerpelementen, zoals het parklandschap (wat als een vrije ruimte onder met kolommen ondersteunde flats doorliep), de interieurstraat of binnenstraat (die nooit het karakter van een openbare straat heeft gekregen met voldoende veiligheid en voorzieningen), er toe bijdroeg dat een inconsistent niet bestendig stedenbouwkundig plan werd gerealiseerd. Geurtsen analyseerde zorgvuldig wat er fout ging tijdens de planvoorbereiding en uitvoering. Aanvullend onderzocht hij welke duurzame bouwstenen wel aanwezig waren. Deze gegevens vormden de basis van zijn stedenbouwkundig plan van aanpak voor de F-buurt.

Kortom een grondige diagnose van de oorspronkelijke ontstaansredenen en ontwikkeling van buurt of gebouw naast een analyse van de huidige situatie verschaft enige zekerheid over richting en kwaliteit (duurzaamheid) van stedelijke vernieuwing van de Bijlmermeer.

Grondregel 4: Beschutting is een afgeleide van vorm en grootte

Veiligheid is belangrijk woongenot. Dit kan betrekking hebben op herkenbaarheid van je eigen omgeving (sociaal en fysiek) en iets zeggen over de menselijke maat (verhouding tussen stoel en stad).

In de F-buurt, in de Bijlmermeer was in het gebouwde Bijlmerplan sprake van een problematische verhouding tussen de flat en haar directe woonomgeving. De plint van de flat bestond uitsluitend uit niet geclusterde bergingen met een inpandig gangenstelsel en dichte gevels met daarboven kleine woningen aan een onoverzichtelijke droogloop. Dit droeg in sterke mate bij aan de sociale onveiligheid en oncontroleerbaarheid van het parkachtige gebied rond de flat. Er was bovendien geen overgang tussen de schaal van het maaiveld en de bovenbouw van de flat met woningen. We voerden de volgende transformaties door:

- 3 laagse nieuwbouw aan klassieke straat versmelten met de stedenbouwkundige schaal van de bestaande flat.
- plint van de flat over 2 verdiepingen herprogrammeren door hierin atelierwoningen te ontwerpen.
- bergingen in plint clusteren tot kleine eenheden.

Deze interventie leidde tot een effectieve beschutting van de woonomgeving, gekenmerkt door:

- een aangenaam sociale klimaat op veilige overzichtelijke onderbouw (plintniveau).
- een maaiveld met een menselijke maat .

Grondregel 5: Overgangen benutten als bufferzone

Grenzen zijn basis voor diversiteit, tegelijkertijd zijn ruimtelijke overgangen op te vatten als buffers die met aandacht moeten worden ingevuld en vormgegeven (niet te offensief, niet te defensief).

Het nieuwe programma van de plint van de F-buurt heb ik onder grondregel vier omschreven namelijk 'atelierwoningen'. Dit type heeft een uitgebouwde begane grond en dubbelhoge atelierruimte en op het dak van de eerste verdieping tussen atelier en flat een terras. De atelierbewoner is een weerbare, ondernemende, avontuurlijke doelgroep die haar domein met elan verdedigt. Oorspronkelijk was hier het plan grote gezinswoningen met tuinen te realiseren. Aan de voet van een 11 verdiepingen hoge flat, leek ons dat een te kwetsbare doelgroep.

Grondregel 6: Invloeden van buiten vertragen door inwendig beheer

Ingrepen die van buiten komen zullen grote invloed hebben op aanwezige diversiteit en kwaliteit.

In een niet nader te noemen Nederlands stadje heeft B&W een aantal jaren geleden het plan opgevat de aanwezige verkeersstructuur rond het centrum en de aansluiting op de woonomgeving te verbeteren. De gemeente benaderde een groot architectenbureau en zij ontwierpen een 'inbreidingsplan' in het centrum en een uitbreidingsplan richting rivier met een voorname zicht-as op de rivier. Voetbalvelden, een deel van het kerkhof, en bestaande woningen moesten plaats maken voor deze ambitieuze ingrepen. Huurders en eigenaar (corporatie) van de bestaande woningen verzetten zich tegen de

sloop. Deze corporatie wenst invloed in de gemeentelijke vernieuwingsplannen en wil bouwen voor de mensen die er nu wonen. Zij schakelt ons bureau in om i.o.m. met bewoners te onderzoeken wat de mogelijkheden zijn van het bestaande is. Gevolg van deze maatregel is dat het nieuwbouwplan stedenbouwkundig en qua infrastructuur beter gaat aansluiten op het bestaande. De verbeteringen van de bestaande woningen sluit gaandeweg het proces steeds beter aan bij de individuele bewonerswensen. Het aantal woningen dat voor behoud en verbetering in aanmerking komt neemt toe. Inmiddels liggen de grootschalige nieuwbouwplannen een jaar stil i.v.m. discussie over grondkosten. De planvorming voor de woningverbetering gaat richting uitvoering.

Kern van dit verhaal: het herstellen van de relatie met de rivier is een goede gedachte van de gemeente. De (grootschalige) wijze waarop organiseert verzet van een hechte bewonersgemeenschap die al hun hele leven in deze buurt woont. De corporatie-eigenaar begrijpt dit en heeft tevens zelf een positie te verdedigen.

5. Samenvattend

In de theorie van Van Leeuwen ontbreekt de *sociale dimensie*. Dat is een dilemma. Uit onze ervaringen in de stedelijke vernieuwing blijkt dat dit aspect van doorslaggevend belang kan zijn voor het slagen van een project. Daarom stel ik een uitbreiding met grondregel 7 voor:

Grondregel 7: Samenwerking tussen mensen met gemeenschappelijke fascinatie en wederzijds respect , scheidt gunstige voorwaarden voor samenhang en maximale kwaliteit van het eindproduct.

Samenwerking in planprocessen tussen bevlogen personen die de binnen het proces cruciale disciplines vertegenwoordigen, elkaar daarin respecteren en qua doelstelling op één lijn zitten, genereert samenhang en kansen op maximale kwaliteit.

Op en vooral ook tussen de verschillende schaalniveaus geldt dat aandacht voor samenhang tussen de delen van groot belang is. Als een aannemer zijn bouwwerk aan teveel onderaannemers weggeeft, wat prijstechnisch gunstiger lijkt, betekent dit echter dat het coördineren van het samenbrengen der delen veel meer tijd kost. Bovendien liggen de verantwoordelijkheden complexer. Mijn ervaring is dat dan de eindkwaliteit lager is.

Samenhang tussen stedenbouw en architectuur, detail en concept, tussen het fysieke en het sociale, tussen de korte en de lange termijn. Het draait veelal om samenhang. Het in kaart brengen van de soorten samenhangen en de wijze waarop ze zich tot elkaar verhouden is nodig om effecten van interventies te kunnen voorspellen, meten en sturen.

Conclusie

Het denkader van Van Leeuwen kan bij verder uitwerking een substantiële bijdrage leveren aan de transformatieopgave van de naoorlogse wijken. Het genereert standpunten en inzichten met een veelschalige reikwijdte en dus een beperkte kwetsbaarheid waarmee je ontwerpopvattingen kunt formuleren, bespreken en toetsen.